

RÓTH ANDRÁS LAJOS

EURÓPAISÁGUNK MEGSEJTÉSE

Erdély történelmének egyik legösszetettebb, mondhatni „aranykora” a fejedelemség időszaka. Orbán Balázs szerint „a lelkiismeret szabadságának, a meggyőződés emancipációjának küzdelemteljes korszaka”. Az országszervezés, a gazdasági gondolkodás helyreszabottságának, egyes elnéptelenedett területek betelepítésének, illetve a gazdasági körforgásba való bekapcsolásának, a magyar nyelv térnyerésének, a városiasodás izmosodásának, de a nemzetközi szerepvállalásnak is az időszaka. Vallási téren az új protestáns irányzatok terjedésének, egymásnak feszülésének, majd kiegyenlítődé-
sének ideje, amelyen belül Dávid Ferenc színeváltozása nagy lelki válságnak, de egyben a vallásgyakorlás sajátos erdélyi értelmezésének is kifejeződé-
si formája.

Az új európai eszmeiség terjedésének és egyben az erdélyi magyarság hivatástudata átalakulásának kora ez, melyben az egykori földrajzi fogalomból politikai entitássá váló történelmi Erdély sorsát a fejedelemséget létrehozó külső és az egymásnak feszülő belső erők, a mindenkori fejedelem autoritása, a társadalom szerkezetét jól regulázó, Werbőczy *Tripartituma* által rögzített nemesi jogvédő rend határozta meg.

A kálvini ihletésű, a hatalom megosztására vonatkozó, a fejedelmi hatalmat csak némileg korlátozó – a fejedelem által diktált, a politikai elit által csak ellenőrizni remélt és a török által is elfogadott –, személyiségfüggő központi kormányzatba torkolló jogrend korszaka. Mentalitás-történetileg a két nagyhatalom között őrlődő feje-

A fejedelmi lakosztályokban megjelenik az itáliai lakberendezés, a külföldi illatszer, ékszer, ruházat, fali kárpit, dísztárgy, régi festmény. A rang által megkövetelt társadalmi együttélési forma és elegancia a fogadások, mulatságok, zenei és színelőadások, vadászatok alkalmával igénnyé válik.

delemség korának alapeszméi a jogfolytonosság, az önállóság és az egységes állam fenntartásának szükségessége.

A korszak új *gazdasági gondolkodása* ösztönösen kacérkodott a merkantilizmussal, teremtett fejedelmi monopóliumokat, vezetett be és használt ki vásárlási és kiviteli tilalmakat. A gazdasági gondolkodást a mindenkori fejedelem „jó gazda” mivolta, akarata és tanácsadóinak hozzáértése, éleslátása határozta meg. Ettől függött a fejedelemség pénzügyeinek és külkereskedelmének egyensúlya, a kereskedelem támogatása, a gazdasági élet szereplőinek megítélése, amely a kereskedők megvetésétől (Verancsics Antal) a gazdasági élet szükségszerűségének elfogadásán (Abafáji Gyulay Pál), a gazdasági élet hiányelemeinek felismerésén át (Kovacsóczy Farkas kancellár) a gazdasági elmaradottság ostromozásáig és az ok-okozati összefüggések megfogalmazásáig (Szamosközy István), a gazdasági szervezés meghirdetéséig (Baranyai Decsi János), a munka értékteremtő szerepének felismeréséig terjedhetett (Szentmártoni Bodó János, Oroszhegyi Mihály, Felvinczi György). Említsük meg, hogy Laskai János ekkor fordítja magyarra Justus Lipsius *A polgári társaságnak tudományáról írt hat könyveit* (1641), S. Pataki (Tóth) István ebben a korban írja *Ez világunk dolgainak igazgatásának mesterségét* (1681)

A *jogrendszer* átalakul. Változik a végrendelkezés, az örökösödés, a hagyatékozás, a felek közti szerződés-kötés, de még súlya van az ítélezésben a jogtalan megbélyegzésnek, a becsületsértésnek, rágalmazásnak, és jól meghatározott szerepe van a társadalmi érintkezési tereknek (malom, kocsmák, piacok, vásárok, fürdőházak), különösen az „erjedő” városokban. Büntetésként még él a nyelvkivágás, boszorkányüldözés is előfordul a paráznság miatti halálbüntetés mellett. És történelmünk vesztére égetnek még levéltárakat is. Időnként és helyenként tiltják a maszkurázást, megkülönböztetve azt a „tisztességes” mulatozástól.

Ebben a korban erősödik meg a beszélt és írott *magyar nyelv*, ekkor emelkedik a latinhoz méltó szintre, válik állami nyelvvé, közéletivé, hivatalosan használttá a közigazgatás, a törvényhozás és törvénykezés minden szintjén, és ekkor vesz egyre céltudatosabb irányt a tudományos terminológia kidolgozása is. A magyar jogi műszavak ekkor teremődnek meg az anyanyelvű törvényhozásnak köszönhetően. A magyar nyelvújításra irányuló első kísérletek ekkor történnek. Ebben nem kis szerepet vállal a nyugati szellemiségű Apáczai Csere János is, aki a *Magyar Encyclopaediában* „született nyelven” karteziánus módon szintetizálta kora tudományosságát. Az anyanyelvű oktatás fontosságát már Szenci Molnár Albert is jelezte 1621-ben, heidelbergi *Imádságos könyvetskéjében*. S a reformáció hatásának tudható be a nagyenyedi zsinat 1646-os, anyanyelvű iskolateremtő határozata is. A magyar nyelv színpadra vitele Bethlen Gábor 1626-os, első színjátzó szabadalomlevelének köszönhető. Szintén erre a korra esik a törökös felütésű barokkos gondolkodás- és kifejezésmód jelentkezése annak minden stílárisközével.

Egyházi és kulturális szempontból a mindenkori fejedelmek hite által is vezérelt reformáció és ellenreformáció generálta vallási és hitirodalmi – inkább a református oldalt erősítő – versengés volt a meghatározó.

A *vallás* terén, ahogy Buzogány Dezső fogalmazott: „Nem történt teljes szakítás sem az istentiszteleti hagyományok, sem a szerkezeti felépítés tekintetében. A kialakult egyháztestek [...] ugyanazon általános keresztyén értékek szerkezetében átcsoportosultak.”

A nyugati eszmékkel felvértezett, városi iskolát átszervező, könyvtárat nyitó szász Johann Honterus által kidolgozott evangélikus felekezeti és egyházi alaptételek (1542/43) alapozták meg a lutheri tanok egy évtizeden belüli elfogadását. A „szász egyetem” kisebbségi létéből fakadóan szigorúbban ragaszkodott hagyományaihoz, akár a fejedelemség ellenében is. A lutheránus egyház patrónusaként szigorú-

an felügyelte az augsburgi hitvallás érvényesülését, tiltva bármilyen kálvinista megnyilvánulást.

A majdnem tipikus fejedelemség kori értelmiségi (reformátor, történetíró, igehirdető, nyomdász), „életpályamodell”-lel bíró, lutheri tanokat követő szász Heltai Gáspár az erdélyi reformáció egy másik úttörője, aki Honterushoz hasonlóan nyomdát alapít (1550, Kolozsvár), magyar nyelven közöl bibliafordításokat, a kolozsvári szászból magyarrá, lutheránusból kálvinistává, szentháromságot tagadóvá, azaz unitáriussá vált, humanizmust és radikális reformációt képviselő Dávid Ferenc.

A fejedelemség idején – talán kényszerből – az egymásnak feszülő különböző hitvallások között a protestáns fölény ellenére is valamelyes egyensúly alakult ki, amely jótékony hatást gyakorolt a művelődési életre, megelőlegezve egy majdani ökumenikus keresztény gondolkozást, követendő európai mértékű mintát nyújtva az 1568-as tordai országgyűlés határozata által. Persze nem minden öncél nélkül, hiszen a kialakult társadalmi berendezkedést, az Erdélyi Fejedelemség önállóságát így látták biztosítva. A vallás a lelki és kulturális élet meghatározó tényezője maradt, miközben politikai jelentősége csökkent. De vallásszabadság ide vagy oda, ezen hol a protestánsok, hol meg a katolikusok szabadsága értendő még ebben a korban, akár csak a politikai szabadság értelmezése esetében. Erdély ismert bevett/receptált, de korántsem egyenrangú (római katolikus, evangélikus, református, unitárius) és megtűrt/tolerált (szombatos, anabaptista) vallásokat. A fejedelmek többnyire a domináns református vallás hívei, melyet minden eszközzel megpróbálnak pozícióban tartani. Kítűnő politikai éleslátással és józan gondolkodással megáldott volt az olyan fejedelem, mint az abszolutista protestáns Bethlen Gábor, aki katolikus istentiszteletek résztvevőjeként, katolikus bibliafordítás és nyomtatás támogatójaként, templomhasználat szabályozójaként ismert, és mindazok, akik ki tudták használni a katolikusok által nyújtott előnyöket. A türelmesebb Bethlen Gábor magasabb szempontú valláspolitikától vezérelve az 1588-ban kiűzött jezsuitákat is visszahozatta. Kolozsmonostoron és Gyulafehérváron iskolákat nyithattak. 1625-től Karánsebesen, 1651-től pedig Székelyudvarhelyen rendtagjaik dolgozhattak.

A protestáns fölényt megingatni a katolikus Báthoryak sem tudták. A toleráltak pillanatnyi létüket annak köszönheték, hogy az egyes fejedelmek láttak-e bennük javukra fordítható hasznot. A protestantizmus tehát államvallássá nőtte ki magát, az erdélyi katolicizmus jelentős teret veszített nemcsak itthon, kapcsolatrendszerét tekintve határokon kívül is, de mindvégig elhanyagolhatatlan tényező maradt Erdélyben. A vélemények a katolicizmus fejedelemség kori szerepének, helyének megítélésében megosztottak. 1601-től meg nem tűrtnek számított a pápista püspök, és 1624-re az utolsó katolikus kolostor (Csíksomlyó) is majdnem kiürül. Nem csoda, ha a fejedelemség kori Erdély katolikus szempontból a Hitterjesztés Szent Kongregációja külső missziós területének számított. Érdekes ironiája a sorsnak, hogy az erdélyi államiség megteremtésében oly nagy szerepet játszó Martinuzzi „Fráter” György éppen pálos szerzetes volt. Az 1653-as *Approbatæ Constitutiones* törvényerőre emelte a katolikusok addig is megélt hátrányos helyzetét.

És azon sem csodálkozhatunk, hogy a románság megreformálásának, a román nyelvű liturgiának is több híve akad. A román nyelvű könyvkiadásra is hatást gyakorolt az erdélyi reformáció. Magyar mecénásnak köszönhető a megjelent evangéliummagyarázat (*TâlcuŃl Evangheliilor* – 1564) vagy az első román nyelvű bibliafordítási kísérlet (*Palia de la Orăştie*). Heltai munkája az 1551-ben magyar forrásra alapozott újabb bibliafordítás.

A 17–18. század fordulójára kikristályosodó tudományosság előmunkálatai az Erdélyi Fejedelemség korához kapcsolódnak. Az új nem „ab ovo” született. Pápai Páriz *Pax corporisa*, Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári *Apologia Bibliorum*ja vagy Szenci Mol-

nár Albert *Dictionarium Latino-Hungaricum*ja mind az elődök munkájára is épült. Csak példaként említjük Geleji Katona Istvánt és Keserői Dajka Jánost, akik együtt szerkesztik a gyulafehérvári *Öreg Graduált*, az egyházi énekeskönyvet 1636-ban. Hoffgreff György 1554-ben Kolozsvárt a *Cronica Tinódi Sebestyén szörszésében* jelelni meg az első magyar nyomtatott hangjegyeket.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* eddig megjelent 4 kötetéből összesítve (1540–1670) a fejedelemség kori *nyomdák* könyvkiadási tevékenysége egyáltalán nem lebecsülendő:

Működési idő	Helység	Kiadott könyvek száma	Összesen
1539–1594; 1625–1635; 1637–1655; 1656–1666	Brassó	119 + 6 + 19 + 41	185
1550–1600; 1601–1635; 1636–1654; 1658–1670	Kolozsvár	208 + 60 + 32 + 31	331
1567–1579; 1623–1635; 1636–1655; 1656–1658	Gyulafehérvár	25 + 52 + 92 + 13	182
1544–1600; 1601–1632; 1637–1655; 1656–1670	Szeben	37 + 37 + 26 + 96	196
1565–1585; 1639–1655; 1656–1659	Várad	10 + 101 + 31	142
Összesen			1036

Az 1529-es szebeni, az 1538–39-es brassói nyomdák után a kolozsvári Heltainyomda 1550-ben indul, katekizmust, fabulákat, históriás énekeket, törvénygyűjteményt jelentet meg olvashatóbb latin antikva betűkkel és magyarul.

Apafi Mihály korában protestáns nyomdák működtek Kolozsváron, Szebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, Szászsebesen. Voltak köztük fejedelmi és városi nyomdák, de léteztek változó székhelyű ortodox román nyomdák (Gyulafehérvár, Szászsebes, Szeben) és Csíksomlyón ferences rendi katolikus nyomda. Keresd mint nyomdai székhely újdonságnak számított. Legfontosabb központ Kolozsvár. A 17. sz. 6. évtizedében a törökdúlás következtében Gyulafehérvár és Nagyvárad elvesztette korábbi szerepét. Utóbbi helyét Szeben veszi át, Szenci Kertész Ábrahám, majd utóda, Udvarhelyi Mihály vezetésével, akik később Kolozsvárra költöztetik nyomdájukat (1669). Itt fog tevékenykedni a világhírű M. Tótfalusi Kis Miklós. Bibliakiadása ellenére, az inkább világi, mintsem vallásos népművelődési programot hirdető legnagyobb magyar nyomdász önfeláldozó hozzáállásának nagy nyertese a köznevelés, a magyar nyelv és helyesírás. Apafi Mihály és felesége, Bornemisza Anna e műhelyeket egyesítve fejedelmi nyomdaként működtette, bár V. Ecsedy Judit szerint műszakilag nem sokat fejlődtek. Fitz József szerint a 16. századi magyarországi könyvek több mint fele Erdélyben jelenik meg, s ennek egyharmada Heltainál. Az erdélyi magyar nyelvű nyomtatványok több mint háromnegyede is itt lát napvilágot.

A kolozsvári városi tanács 1603. október 22-ei, a jezsuita egyetem lerombolása-
kor eltulajdonított javak jegyzőkönyve megemlíti a vallomástevőknél levő könyveket, melyek között szótárak, bibliák és latin klasszikusok is voltak. Ez, akárcsak az *Erdélyi Könyvesházak* II. kötetében is feltüntetett könyvjegyzékek (hagyatéki iratok, jegyzőkönyvek, leltárkönyvek) arról árulkodnak, hogy még az átlagpolgárok is tisztában voltak a könyvek szellemi és tárgyi értékével. Ezért esik említés az eltulajdonított könyvek aranyos kötéseiről, becsült értékéről, az iskoláknak történő adományozás vagy a hagyatékozás tényéről, illetve a gyűjtemények egyben tartásáról. A közgyűjteményeknek a kölcsönzésekre vonatkozó adatai pedig már a könyvtáraknak az akkori publikus szerepét hirdetik.

A kiadott könyvek jelentős része természetesen teológiai tárgyú, köztük a Szentírás, annak magyarázatai, katekizmusok, áhítatos könyvek és természetesen a vita-irodalom (pl. Geleji Katona István). A világi kiadványok közt latin klasszikusok, történelmi énekek, alkalmi versek, tankönyvek, szótárak, orvosi, botanikai könyvek, kalendáriumok találhatók. Csak egy pár önkényes példa: Méliusz Juhász Péter *Herbariuma* 1578-ban Heltai özvegyénél jelenik meg. Váradon 1656-ban Szenci Kertész Abrahamnál jelenik meg az első hazai, kétnyelvű iskolai színpadi játék *Változása az néhai [...] boldog emlekezettű Rákóczi Sigmondnak...* címmel, Pápai Borsáti Ferenc váradai iskolamester tollából. Honterus 1657-ben jelenteti meg a *Constitutio Scholae Coronensis...*-ét, mely korábbi és korabeli iskolai szabályok gyűjteménye. Rákosi Boldizsár erdélyi asztronómus kalendáriumot ad ki az 1658-as esztendőre Váradon. És sorra jelennek meg „*vidámítva az elmét*” az erdélyi latin és magyar nyelvű historiográfia jeles képviselőinek (Abafáji Gyulai Pál, Benczédi Székely István, Bethlen János és Bethlen Farkas, Böjti Veres Gáspár, Forgách Ferenc, Gyulafi Lestár, Heltai Gáspár, Szamosközy István) munkái. Emlékírók közölnek: Szalárdi János, Kemény János vagy Bethlen Miklós. Verses széphistóriák írói Bogáti Fazekas Miklós, Ilosvai Selymes Péter, Enyedi György. A könyv fokozatosan használati tárggyá, az irodalom közerthető fogalommá válik.

Míg Brassóban Honterus természettudományi munkákat ír, addig Szebenben Albert Huet a szászság érdekeit védi jogirodalmi tekintetben. A vallásos elméleti és áhítatossági irodalomnak köszönhető a magyar szellemi élet szemléleti és fogalmi gazdagodása, a magyar nyelv kifejezőképességének elmélyülése. Sokat köszönhetünk a protestáns bibliafordításoknak és bibliamagyarázatoknak. Bethlen Gábor, aki a magyar politikai levél megteremtője is, gyakran politikai célzatú, szenvedélyes hangvételű hátramaradott leveleiben számtalanszor nyilatkozik államvezetői elkötelezéséről, nemzetideológiájáról, vallási nézeteiről. I. Rákóczi György támogatta a református szertartáshoz szükséges könyvek, sőt egy román nyelvű Újtestamentum kiadatását. Felesége, Lorántffy Zsuzsanna maga is művészet- és irodalom pártoló. Váradon nyomdát (1640), Fogarasban a román nemzet épülésére iskolát alapít (1657). A 17. századi román irodalom jelentős képviselője Bujtöl György, a karánsebesi jezsuita misszió papja, aki a román nyelvű katolikus vallásos irodalom előfutáraként lefordítja románra Petrus Canisius kisebb katekizmusát, a *Catechismus minor*t.

Az udvari életvitel velejárója volt a *zene* is. Izabella zenerajongó volt. A lantművész Bakfark Mihály udvari kíséretéhez tartozott. Több fejedelem játszott valamilyen hangszeren. Báthory Zsigmond pl. jó gitáros volt. Giovanni Pierluigi da Palestrina 1584-ben a Báthoryaknak dedikálja motettáit. A fejedelmi udvar (János Zsigmond, Bethlen Gábor, Barcsay Ákos, Kemény János) rendszeresen toborzott külföldi – sziléziai, lengyel, olasz, cseh, francia – zenészeket (síposok, trombitások, kornétások, orgonisták), változó számban alkalmazták, esetleg le is telepítették őket. Bethlen Gábornak többször zenél a regensburgi származású Georg Dendler vagy a Németországból származó Johannes Preissinger orgonista. Brandenburgi Katalin kíséretében is több német hangszeres muzsikusként (Stephan Buchinger a legismertebb). Az országgyűléseken gyakran zene csendül fel. Erdélyi zenészek és énekesek is ismertek ebből a korból. Zenetörténelemszövegeink sokszor utalnak a Szabolcsi Bence által felsorolt, a régi magyar verstechnika alakulását is meghatározó történelmi és virágénekek erdélyi származású szerzőire, éneklőire: pl. Batizi András, Bogáti Fazekas Miklós, Enyedi György, Fiátfalvi György, Kolosi Török, Szakmári Fabritius István és sokan mások. Arról kevesebbet tudunk, hogy mit és hogyan játszottak. Bizonyára a magukkal hozott műveket és műfajokat. Kórusművek, táncszvittek, Te Deum, olasz, francia, spanyol táncok, hősi énekek szerepelhettek a műsoron. Honterus János 1548-as és 1562-es *Odae cum harmoniis* latin szerzők négy szólamú azonos ritmusú skandalását tet-

te lehetővé. A bécsi származású Johannes Thesselius munkái ismertek voltak. Még tisztázatlan kérdés, hogy mennyire volt hatása az udvari zenének a közízlésre, a népi kultúrára. A mozgó fejedelmi udvar következtében muzsikájuk több helyen válhatott ismertté. Katolikus vonalon az egyházi énekügy megújításában és az élő népzenenek a műzenébe való áttemelésében nagy szerepe volt Kájoni Jánosnak.

A kétirányú kapcsolatok ellenére az államiság, az udvartartás csak „erdélyi” marad. Az olyan városok mellett, mint a polgárosodás igazi csíráit felmutató Brassó, Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, a még kisebb Beszterce, Segesvár, Medgyes, Nagyenyed vagy éppen Székelyudvarhely is, iskoláik révén az átlagkultúra terjesztésének központjaivá váltak. Amikor 1574-ben Pierre Lescalopier Erdélyben jár, Brassót Mantovához hasonlítja, Szebent és templomait szépnek találja, éppúgy Kolozsvárt festett homlokzatú házaival. Az egykori Székelyvásárhelyt Borsos Tamásnak köszönhetően Bethlen Gábor 1616-ban szabad királyi városi ranggal és új névvel ruházza fel. Megváltozik a városok épületszerkezeti képe. Egyre több a kőház, javul a lakások kényelme, a nemesség és a polgárság egyre igényesebb. Luxusigényének a külföldről importált posztó-, selyem-, bársony- és gyolcsárúk feleltek meg. Az egyre inkább világi igényeket kielégítő szász ötvösremek (serlegek, kupák, ruhadíszek, keretelt zománcú ékszerek) pedig az esztétikumot is szolgálták, és nem csak a szászok körében. A fejedelmi lakosztályokban megjelenik az itáliai lakberendezés (Izabella királyné), a külföldi illatszer, ékszer, ruházat, fali kárpit, dísztárgy, régi festmény (Brandenburgi Katalin). A rang által megkövetelt társadalmi együttélési forma és elegancia a fogadások, mulatságok, zenei és színelőadások, vadászatok alkalmával igényné válik. Sor kerül a társadalmi hierarchiának a ruházkodás szabályozásában való rögzítésére (1578-as kolozsvári határozat a városi tanácsosok viseletére, az 1650-es országgyűlés parasztokra vonatkozó artikulusa) vagy a túlzott luxus visszaszorítására (1593-as kolozsvári városi statútum). Az elkerülhetetlen török hatás inkább a férfiföltözéken felismerhető, s kevésbé a nyugat-európai mintát követő női nemesi viseleten, viszont annál jobban érződik a nők által is alkalmazott díszítőművészetben (hímvarrásokon, úri hímzéseken, használati eszközökben). Az új, világi értelmiséget sürgető Pápai Páriz Ferenc orvosként, tanárként rögzíti könyveiben a kor szükségszerű és társadalmilag elfogadhatónak vélt viselkedésnormáit. Igaz, hogy ő már kapocs az új világ felé.

A művelődési élet fontos szegmense az *iskola*. Az iskolák megjelenése jól meghatározott kultúrateremtő igényről árulkodik. Az erdélyi iskolák a befolyó adományok és alapítványok révén önfenntartókká és önkormányzókká válhattak. Az iskolaalapításban eleinte a protestánsok jártak elől, köztük is a szász polgárság. Iskoláik mindvégig a német iskolákat utánozták. Nyelvük következetesen német lévén, sokkal „nemzetibbek” voltak, mint a magyar iskolák, amelyekben a korábban mondottakkal ellentétben a „pallérozatlan” magyart lassanként a „kulturált” latin váltotta fel. Iskoláinkat inkább csak módszereik különböztették meg egymástól. A protestáns iskola hírnevét a tanáregyéniségek határozták meg. Ezért is jelenhettek meg egyes haladó vagy merész eszmék. A jezsuita iskolák gondosan felépített közös tantervek mentén működtek, amelyek teret hagytak az egyéniség érvényesülésének tanár és diák szinten is (nyilvános viták, iskolai színjátszás) a protestánsokat is lenyűgöző módon. Gyakori jelenség, hogy protestánsok gyermekei jezsuita iskolában nevelkedtek, vagy az, hogy a jezsuita nevelési módszerek követésre találtak a református iskolákban. Báthory István például a jezsuitákban az erdélyi magyarság gyorsabb kulturális felemelkedésének zálogát látta, elismerve a rend iskolapolitikájának haladóbb mivoltát. Báthory józan kultúrpolitikáját Bethlen Gábor is folytatta, ezáltal elkerülve a felekezeti harcokat. Az oktatás vidéki szintjén a diákok külföldi egyetemjárása változtatott mind az ismerethalmozás, mind a szellemiség szintjén. Ez egyet jelentett a tu-

domány leghíresebb központjainak látogatásával, a legújabb könyvek beszerzésével, könyvtárak kialakításával, a tudományos kérdések áramoltatásával, a teológiai konzervativizmussal, a misztikus természetfilozófiával, az angol puritanizmus és a karteziánizmus győzelemre juttatásával. S noha ez néha tömeges és tervezett volt, a szász-ság körében tűnt inkább gyakorlatiasabbnak. Tény, hogy nyugat- és dél-európai egyetemek diáklisztáin számos erdélyi diák szerepelt, és nem csak a teológia szakon. A fejedelmek műveltségük és hatalmuk arányában igyekeztek az állam számára „nemzeti közszellemnek kifejlődését” szolgáló művelt főket kinevel(tet)ni, számtalan diákot támogatva itthoni gimnáziumokban, külföldi akadémiákon. És nemcsak a magasabb osztálybelieket részesítették ebben az előnyben, hanem mint Bethlen Gábor, a jobbágyok gyermekeit is és nem csak a magyarokét. Lehetővé vált a tehetségesebbek kiemelkedése a születési és a társadalmi különbségek fenntartása mellett (pl. Szamosközy István, a későbbi historiográfus). Ennek a felfogásnak köszönhetően a majdani művelt középosztály most kezd kialakulni a külföldi egyetemekről (Bécs, Heidelberg, Jéna, Padova, Wittenberg) hazatért literátusok révén, akik magasabb szellemi műveltségük, nyelvismeretük, irodalmi jártasságuk folytán nevelőkké, vármegyei hivatalnokokká, országgyűlési követekké, titkárokká váltak. Bárányné Oberschall Magda szerint „abban állott a régi erdélyi kultúra ereje, hogy nem szorított egy-egy kiváltságos társadalmi osztályra, fejedelemtől polgárig mindenkit áthatott”. Belőlük, a városok meggazdagodott polgáraiból, a humanista szellemiséggel kacérkodó nemesekből váltak ki azok a kultúrapártoló patrónusok, akik templomokat emeltettek, egyházi bonumokat ajándékoztak, könyveket írtak, fordítottak, írtak, fordítottak. S itt nyomatékosítanánk a magyar nyelv („született nyelvünk”) használatának programszerű meghirdetését e könyvek előszavaiban, ajánlóleveleiben. Az írás(olvasás) tudás fokozatosan laicizálódott. A képzés terén is beindult egy felzárkóztatás. Kolozsvárt János Zsigmond 1567-ben főiskolát alapít, melyet Gyulafehérvárra helyez. Petrus Ramus Székelyudvarhelyen őrzött, 1569-es bázeli nyomtatású aritmetikája, melyet a szerző a fejedelemnek dedikál, és Coelius Secundus Curio meghívása is bizonyítéka a fejedelmi jó szándéknak. Báthory István 1579-ben Kolozsvárt lefekteti a majdani jezsuita akadémia alapjait. Bethlen Gábor is fontosnak tartja a legfelsőbb szintű iskolát. Szándékainak meg tudja nyerni a „német Vergiliust”, Martin Opitz, a herborni Johann Heinrich Alstedet meg a heidelbergi Johann Heinrich Bisterfeldet és Ludwig Philip Piscatort az 1622-ben Gyulafehérvárt felállított, később Kolozsvárra, majd Enyedre költöztetett akadémijára, mellérendelve saját fejedelmi könyvtárát is. Az erdélyi értékekre is számított, így Csulay György, Geleji Katona István, Keresztúri Bíró Pál szintén tanítanak itt.

Az Erdélyi Fejedelemség idején érvényesülő, átvett *művészi stílusirányzatok* sajátosan „derűsen” honosítottak, helyi mesterek által helyi igényekhez alkalmazottak. Az is közrejátszott, hogy a fejedelmi székhely Erdély egész történetét meghatározó hármas kultúróvezet metszéspontján véglegesedett, a „Nyugathoz” szorosan felzárkóztatottan.

A késő reneszánsz stílus önállósodásra törekvő erdélyi vonala az egyre több magyar elemet felsorakoztató helyi formanyelv alkalmazásán múlt. Ezt igényelték az építendő magyar nemesi családok, ezt dolgozták ki a magyar mesterek. Hatásuk a kézművészetben (könyvkötészet, ötvösmunka), a népművészetben (hímzések, faragások) és a népi faépítészetben (fatemplomok, haranglábak fasisakjai, várfalak tornácai) is tetten érhető. A külföldről beszüremlett irányzatok közül magyar részen a felső-itáliai érett (egyesek szerint „fáradt és provinciális”, „maradibb”) cinquecento, míg a századok között a német befolyás érződik.

A fejedelmi udvar által diktált építkezések hatással voltak Erdély más területein zajló építkezésekre is. Az olasz „mesterkursusra” járó erdélyi kőfaragók/kőművesek („fun-

dalók”) mindenhol (Kolozsvárt pl. másfél évszázadon át nyomon követhetően) otthagyták kezük nyomát. Magánházaink, kapubejáróink, ablak- és ajtókereteink, kandallóink, váraink, kastélyaink ezeket a stílusjegyeket hordozzák (Alvinc, Aranyosmeggyes, Bethlenszentmiklós, Dés, Ebesfalva, Fogaras, Görgény, Gyalu, Gyulafehérvár, Jenő, Keresd, Marosillye, Radnót, Szamosújvár, Szentbenedek, Székelyhid, Szilágysomlyó, Várad). Formaegyszerősítések, arányváltoztatások révén tipikus erdélyi reneszánsz építészet formálódik. Az olasz reneszánsz egyre inkább „kivirágzik”, megszülvén a dekoratív részletekben érvényesülő, erdélyi virágos reneszánsz fogalmát, melynek (későbbi) nyomai templombelsőinkben (kazettás mennyezeteken, ülőszékek és karzatok előtábláin, faragott szószékeken) jelentkeznek a legszembetűnőbben. Ami még fontosabb, az az, hogy nevükön tudjuk nevezni az egyes alkotókat (Kőfaragó Benedek, Sípos Dávid, Elias Nicolai). Természetesen ez az erdélyi reneszánsz stílusjegyei révén több szálon kötődik az egész magyar kultúrterületen tapasztalható reneszánsz megnyilvánulási formákhoz. Az irányzat még a barokk korban is él. A kolozsvári „kőfaragó iskola” a délkeleti részek-től eltekintve egész Erdélyben érezte hatását. A székely mesterek egy az előbbitől és a szászokétól is eltérő változatát hozták létre a reneszánsznak (Zabola, Vargyas, Kézdiszentlélek).

Nem elhanyagolható, hogy pl. Bethlen Miklós vagy Haller Gábor tanulmányaik vagy utazásaik során szerzett nyugati alapozottságú műveltségüknek és élményeiknek itt Erdélyben próbáltak hangot adni, pl. az építészet terén.

Érdekes módon a templomok esetében alig nyilvánult meg a reneszánsz építészet. Itt az újítás igénye merevebb, a hagyományokhoz való ragaszkodás szigorúbb. A sírkőszobrászat (tumba, alakos vitézábrázolásokkal, címerekkel, mesterségbeli jelvényekkel, egyszerű ornamentális díszekkel) elkülönülő (lapos) magyar és (magas reliefű) egyre inkább barokkba hajló szász jegyekkel jelentkezik.

A hazai mesterektől származó falfestmények, arcképek, oltárképek nem vagy alig maradtak fenn. Az erdélyi fejedelmeknek megvoltak a saját festőik. A szakirodalomban említettek közül egypár: Csengeri Képiró István, Egerházi (Mezőbándi) Képiró János, Kéry György, Seregélyesi György, Tihaméry Képiró Székér Mihály. A dekoratív ornamentális festészet terén a címereslevél és az ötletesebb székelyföldi, illetve a klasszikusabb kalotaszegi stílusváltozatú mennyezetfestészet említhető meg meglepő gazdagságú változatosságával, egyediségével, stilizálásával, nagyfokú természetismeretével és -szeretetével (Magyarbikal, Vista, Marosszentgyörgy, Székelydálya, Csikdelne).

Sokszor nehéz megállapítani, hogy a magas-, vagy netán a népi műveltség gyakorolt-e nagyobb hatást, de tény, hogy a reneszánsz, majd a felcseperedő barokk stílus Erdélyben sajátos módon köszön vissza világi és egyházi épületeinken, azok berendezésein, díszítményein. Elég, ha csak a főúri paloták és a vidéki kúriák egyes szerkezeti elemeinek hasonlatosságaira gondolunk. A Lorántffy Zsuzsanna pataki udvarában működő hímezőiskola úri hímezései több református egyházközséghez eljutottak ajándékképpen.

A reformátusok liturgiájuk szerint tették sajátjukévá a korábbi katolikus rítusú templomokat. Gyakorlatiasan eltávolítottak mindent, ami ütközött hitük tanaival, de megtartottak minden felhasználhatót. Tulajdonképpen csak átértékelődött az egyházi művészet. Irányt váltott, lecserélődtek prioritásai. Azt is mondhatnánk, hogy demokratikusabb lett. Talán több teret nyújtott a népi(es) művészeti megnyilvánulásoknak. Ma a harmadik évezred felől főleg azt a szerencsés esetű köznépi demokráciát üdvözölhetjük kultúrtörténeti szempontból, mely a reformáció által meghirdetett „ikonoklasztizmust” többszörös mérszérteg alá utalta ösztönösen, megengedve későbbi koroknak a visszafejtést.